

STEFAN SENCERZ

Powinności wobec zwierząt i zwierzęce prawa — bibliografia wybrana

Niniejsza bibliografia nie jest kompletna. Po pierwsze, ponieważ koncentruje się wokół kwestii moralnych, w zasadzie nie uwzględnia prac traktujących o ludzkiej i zwierzęcej naturze. Z tego powodu pominięto tak podstawowe skądinąd prace, jak np. część V *Rozprawy o metodzie* Descartesa: tegoż list do Markizy Newcastel (23 novembre 1646, w: Ch. Adam, P. Tannery (ed.), *Oeuvres de Descartes* t. IV, Paris 1897—1913) czy tegoż list do H. More'a (5 fevrier 1649, tamże, t. V). (Wszystkie trzy prace są przedrukowane w antologii Regana i Singera, poz. 123 niniejszej bibliografii. Stanowisko Descartesa analizuje J. Cottingham, *A Brute to the Brutes? : Descartes' Treatment of Animals*, „Philosophy”, vol. 53, 1978 (Oct.), No. 206, s. 551—63; tamże w przypisach literatura przedmiotu). Ograniczenie to było konieczne — bez niego bibliografia musiałaby mieć zapewne co najmniej dwa razy większą objętość. Po drugie, nawet w odniesieniu do kwestii powinności wobec zwierząt oraz moralnych i legalnych praw zwierząt może być tu przedstawiony jedynie wybór — zwłaszcza ostatnia kwestia jest potraktowana marginalnie. Po trzecie, bibliografia ogranicza się prawie wyłącznie do europejskiego kręgu kulturowego. Po czwarte, nie uwzględnia w zasadzie pozycji niemieckiego i francuskiego obszaru językowego.

Materiał w bibliografii jest ułożony w porządku chronologicznym — dla każdego roku przede wszystkim (alfabetycznie) książki i fragmenty w książkach, a następnie (w miarę możliwości chronologicznie) artykuły w czasopismach. Tytuły w nawiasach kwadratowych pochodzą od autora niniejszego wyboru. Odsyłacze przy danej pozycji wskazują ważniejsze pozycje nawiązujące do niej (dyskusje, krytyki i uzupełnienia) oraz inne pozycje tego samego autora. Celem takiego układu było przedstawienie, w jaki sposób wyłaniały się różnorodne postawy w stosunku do zwierząt.

W związku z tym jedno wyjaśnienie. Autor wyboru wyraża pogląd, że Michel de Montaigne (1533—1592) jest pierwszym chrześcijańskim

filozofem, który zaprotestował przeciwko bezwzględnemu wykorzystaniu zwierząt (poz. 6, 13, 14). Bywa to kwestionowane i na dowód przytacza się myśliciela, którego niniejsza bibliografia w ogóle nie uwzględnia, mianowicie św. Franciszka z Asyżu (XII—XIII), który miał nazywać zwierzęta swoimi braćmi i siostrami (zob. *Kwiatki św. Franciszka z Asyżu*, przekł. L. Staff, Warszawa 1978, s. 45—48, 55—58, 85—87). Oto usprawiedliwienie: jeśli nawet Franciszek zwracał się w taki sposób do zwierząt, to w identyczny sposób wyrażał się o słońcu, księżycu, gwiazdach, wietrze, ogniu i ziemi. Można więc przypuszczać, że całą przyrodę, zarówno ożywioną, jak i nieożywioną darzył jednakową miłością. Ale ponieważ nie szła za tym refleksja ujawniająca istotne z moralnego punktu widzenia różnice (np. różnice w stopniu odczuwania) pomiędzy rzeczami, roślinami i zwierzętami, nie szły też za tym zmiany w traktowaniu zwierząt. Być może przyczyną było to, że Franciszek był świadom, że aby żyć, musi zabijać istoty, które kocha, lecz nie był świadom, że pomiędzy nimi zachodzą istotne moralne różnice. Przykład Franciszka obrazuje liczniejsze problemy, na jakie natrafiał autor rozważając, jakie pozycje należy uwzględnić w przygotowywanej bibliografii. I z różnych powodów nie weszły tu nawet takie, które wprost mówią o naszym stosunku do zwierząt.

Większość uwzględnionych prac jest osiągalna w Polsce w znaczniejszych bibliotekach. Niestety nie do wszystkich jednak udało się dotrzeć. W pewnych przypadkach nie udało się ustalić miejsca lub dokładnej daty wydania, w innych udało się ustalić jedynie dane bibliograficzne angielskich przekładów, w jeszcze innych nie udało się dotrzeć do pierwszego oryginalnego wydania. Dlatego autor z góry prosi o wybaczenie za ewentualne nieścisłości.

Jednocześnie wyraża swoją wdzięczność prof. Peterowi Singerowi z Monash University i pani Marii Cackowskiej z The British Council Library w Warszawie, dzięki pomocy których mógł dotrzeć do szeregu pozycji. Dziękuje też wielu innym osobom za zwrócenie uwagi na dalsze prace, bez których bibliografia ta byłaby o wiele uboższa.

1. *Biblia. Stary Testament.*

a) Księga Rodzaju (Rodz.) 1:26—30.

Bóg stworzył mężczyznę i niewiastę na swój obraz i podobieństwo. „Po czym błogosławił im, mówiąc do nich: «Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną; abyście panowali nad rybami morskimi, nad ptactwem powietrznym i nad wszelką istotą żywą, która chodzi po ziemi». I rzekł Bóg: «Oto wam daję wszelką roślinę przynoszącą ziarno po całej ziemi i wszelkie drzewo, którego owoc ma w sobie nasienie; dla was będą one pokarmem...»” (wszystkie cytaty z *Biblii* za *Biblią Tysiąclecia*, przekład Benedyktynów Tynieckich, Poznań 1965).

Pomiędzy teologami nie ma zgody co do tego, jak należy rozumieć nakaz panowania nad zwierzętami. Zob. 121, 185.

b) Rodz. 2:15.

„Jahwe Bóg wziął zatem człowieka i umieścił go w ogrodzie Eden, aby uprawiał i doglądał go”.

c) Rodz. 9:1—4.

„Po czym Bóg pobłogosławił Noego i jego synów, mówiąc do nich: «Bądźcie płodni i mnożcie się, abyście zaludnili ziemię. Wszelkie zaś zwierzę na ziemi i wszelkie ptactwo powietrzne niechaj się was boi i lęka. Wszystko co się porusza na ziemi, i wszystkie ryby morskie zostały bowiem oddane wam we władanie. Wszystko, co się porusza i żyje, jest przeznaczone dla was na pokarm, tak jak rośliny zielone dają wam wszystko. Tylko nie wolno wam jeść mięsa z krwią życia»”

d) Rodz. 9:8—17.

Bóg zawiązuje przymierze z Noem, ze wszystkimi jego potomkami i potomkami potomków, i ze wszystkimi zwierzętami. Zob. 4b.

IV w. p.n.e.

2) Arystoteles, [Zwierzęta i niewolnictwo], w: *Polityka*, ks. I, rozdz. II, 1254b—1255a. Przekł. L. Piotrowicz, BKF, Warszawa 1964.

Oswojone zwierzęta są z natury lepsze od dzikich. Jest dla nich korzystne służyć człowiekowi. Ponieważ zwierzęta, jak i niewolnicy, nie kierują się rozumem, z natury są własnością innych i służą im do zaspokajania ich fizycznych potrzeb. Zob. 20, 22, 93.

258—233 p.n.e.

3. *Orędzia króla Asioki*. Przekł. J. Makowiecka, Warszawa 1964.

Edykty wydane przez indyjskiego władcę, który po nawróceniu się na buddyzm całkowicie zmienił sposób życia oraz sposób rządzenia państwem. Prawdopodobnie pierwsze akty prawne w świecie biorące w ochronę zwierzęta — postulujące wegetarianizm, zakazujące krwawych ofiar, nakazujące budowanie studni „dla zwierząt i ludzi”, właściwą opiekę nad zwierzętami itd. Zob. 127.

I—II w. n.e.

4. *Biblia. Nowy Testament*.

a) *Ewangelia Mateusza* 10:29—31.

„Czyż nie sprzedają dwóch wróbli za asa? A przecież żaden z nich bez woli Ojca waszego nie spadnie na ziemię. U was zaś nawet włosy na głowie wszystkie są policzone. Dlatego nie bójcie się: ważniejsi jesteście niż wiele wróbli”.

b) *Dzieje Apostolskie* 10:9—16.

Apostoł Piotr: „Widzi niebo otwarte i jakiś spuszczający się przedmiot, podobny do wielkiego płótna, czterema końcami opadający ku ziemi. Były w nim wszelkie zwierzęta czworonożne, płazy i ptaki. «Zabijaj, Piotrze, i jedz!» — odezwał się do niego głos. «O nie, Panie! Bo nigdy nie jadłem nic skażonego i nieczystego» — odpowiedział Piotr. A głos znowu po raz wtóry do niego: «Nie nazywaj nieczystym tego, co Bóg oczyścił». Powtórzyło się to trzy razy i natychmiast wzięto ten przedmiot do nieba”.

c) *Pierwszy list do Koryntian* 9:9—10.

„Napisane jest właśnie w Prawie Mojżesza: *Nie zwiążesz pyska wołowi młócacego*. Czyż o woły troszczy się Bóg, czy też powiedział to w ogóle ze względu na nas? Bo przecież ze względu na nas zostało napisane, iż oracz ma orać w nadziei, a młócarz — [młócić], ufając, że będzie miał coś z tego”.

5. Plutarch, *O zmyślności zwierząt*. Przekł. Z. Abramowiczówna, w: *Moralia*, Wrocław 1954, s. 185—246.

Wobec zwierząt obowiązuje sprawiedliwość.

6. Plutarch, [O jedzeniu mięsa dwa wykłady], w: *Ta etika* 993A—999B, w: Plutarchi, *Scripta moralia* (Graece et Latine), Paris 1841, t. II, s. 1215—1222.

Odrzuca się jedzenie mięsa zarówno z punktu widzenia higieny, jak i z uwagi na doktrynę reinkarnacji oraz nakaz powszechnej życzliwości. Odrzucenie jedzenia mięsa nie wymaga żadnego usprawiedliwienia, przeciwnie obowiązek usprawiedliwienia się spoczywa na każdym, kto zabija zwierzęta. Pitagoras i Empedokles byli wegetarianami. Zdaniem W. E. H. Lecky'ego, Plutarch jest pierwszym obrońcą życzliwego traktowania zwierząt. (*History of European Morals from Augustus to Charlemagne*, London 1869, t. I, s. 244; zob. poz. 83, s. 49—50 i poz. 114, rozdz. V). Podobne stanowisko pierwszy chrześcijański autor zajął dopiero w XVI w. Zob. 13, 14.

III w.

7. Porfiriusz, *O życiu Plotyna*. Przekł. A. Krokiewicz, w: *Plotyn, Enneady*, BKF, Warszawa 1959, t. 1, s. 1—39.

Plotyn będąc na łożu śmierci odmówił przyjęcia lekarstwa z dzikich zwierząt powołując się na to, że nie przyjmuje nawet takich pokarmów, które pochodzą z ciał zwierząt oswojonych, tym bardziej więc nie godzi się, by spożywał pochodzące ze zwierząt dzikich (s. 4).

8. Porfiriusz, *Peri apokes empsichon* (*De abstinentia ab esu animalium*), w: Aeliani, *Porphyrri philosophi De natura animalium. De abstinentia*, Paris 1858, s. 1—86; zwłaszcza cz. III, s. 48—67.

Możemy odczuwać przyjaźń i również mieć obowiązki we właściwym sensie wobec pokrewnych natur. Ponieważ nie jemy mięsa ludzi, nie powinniśmy też spożywać mięsa zwierząt.

VII w. (644—655)

9. Koran, rozdz. VI — „Trzoda”. Przekł. A. Nowolecki, Warszawa 1858, t. II, s. 100—116.

Zwierzęta i ptaki, podobnie jak ludzie, są pod pieczęcią Boga i w dniu sądu ostatecznego również będą odpowiadać za swoje czyny. Wolno jeść mięso zwierząt, z wyjątkiem padliny, wieprzowiny i krwi, jeśli tylko nad zarzywanym zwierzęciem wzywane było imię Boga.

XIII w.

10. Tomasz z Akwinu, [Naturalny porządek i traktowanie zwierząt], w: *Summa filozoficzna*, III, II, 112. Przekład anonimowy. Kraków 1930—1935, ks. III, rozdz. 112.

Wolno zabijać zwierzęta, skoro naturalnym porządkiem są przeznaczone dla człowieka. Wyjątkiem jest, gdy czyn taki może skłonić człowieka do wyrządzenia zła ludziom (innym lub sobie). Zob. 11, 12, 19, 23, 41, 139.

11. Tomasz z Akwinu, Czy stworzenia nierozumne powinny być miłowane miłością?, w: *Summa teologiczna*, II, II Q 25, 3, 1265—1274. Przekł. A. Głazewski, Londyn 1967, t. 16, „Miłość”.

Zasada miłości bliźniego rozciąga się jedynie na Boga i bliźniego, zwierzęta nie są bliźnimi człowieka, gdyż brak im życia rozumnego, tak więc miłość nie rozciąga się na zwierzęta. Miłość jest formą przyjaźni, koniecznymi warunkami dla przyjaźni są (1) pożądanie dobra, do czego zwierzęta są zdolne; oraz (2) wspólnota przeżyć. Ponieważ zwierzęta nie mają wspólnych przeżyć z ludźmi, których życie jest rozumne, możemy kochać zwierzęta jedynie jako dobro dla kogoś. Zob. 10, 12, 139.

12. Tomasz z Akwinu, Czy nie wolno zabijać żadnych istot żyjących?, w: *Summa teologiczna* II, II Q 64, 1 i 2, 1265—1274. Przekł. F. W. Bednarski, Londyn 1970, t. 18, „Sprawiedliwość”.

Nie jest wzbronione używanie rzeczy zgodnie z ich przeznaczeniem. Rzeczy mniej doskonałe służą bytom doskonalszym; najbardziej niezbędne jest używanie roślin na pokarm dla zwierząt, a zwierząt na pokarm dla ludzi; dlatego wolno zabijać zwierzęta dla dobra ludzi zgodnie z rozporządzeniem Bożym (Rodz. 1:29—30). Niekiedy obowiązki wobec ludzi pośrednio mogą objąć zakaz zabijania zwierząt (por. I, II Q 72, 4). Zob.: 1, 10, 11, 19, 23, 41, 139.

XVI w.

13. Montaigne M. de, *O okrucieństwie*, w: *Próby*. Przekł. T. Żeleński (Boy), Warszawa 1957, t. II, zwłaszcza s. 128—132.

Przedstawia się różne stanowiska w stosunku do zwierząt — Plutarcha, Pitagorasa, Egipcjan, Ateńczyków, Rzymian i inne. Jesteśmy winni sprawiedliwość ludziom, a łaskę i przychylność innym stworzeniom, które żyją i czują. Mamy obowiązki wobec zwierząt, a nawet wobec roślin. Zob. 6, 14.

14. Montaigne M. de, *Apologia Rajmunda Sebond*, ibid., s. 147 i nast.

Wystąpienie to uchodzi za pierwszy w historii chrześcijaństwa protest przeciwko bezwzględnemu wykorzystaniu zwierząt przez ludzi. Nieprawdą jest, iż świat stworzony jest jedynie dla istot, które używają rozumu; odróżnienie człowieka od innych stworzeń wynika z próżności i zarozumiałstwa; fałszem jest też stwierdzenie, że zwierzęta nie mają języka, nie mogą porozumiewać się i są bezrozumne. Zob. 6, 10—13.

XVII w.

15. Bacon F., [Uprawnienia człowieka wobec przyrody], w: *Novum Organum*. Przekł. J. Wikariak, BKF, Warszawa 1955, s. 159—160.

Ambicja powiększania panowania ludzkiego we wszechświecie jest zdrowsza i dostojniejsza niż jakakolwiek inna. Ród ludzki ma swoje uprawnienia wobec przyrody, należą mu się one z boskiego nadania, ma też całkowitą w korzystaniu z nich swobodę.

16. Spinoza B., [O traktowaniu zwierząt], w: *Etyka*, ks. III, tw. 57, ks. IV, tw. 37. Przekł. I. Myślicki, BKF, Warszawa 1954.

Choć zwierzęta odczuwają, to jednak różnią się naturą od człowieka. I dlatego wolno korzystać z nich dowoli, o ile tylko służy to ludzkiemu pożytkowi.

17. Locke J., [O okrucieństwie wobec zwierząt i wychowaniu dzieci], w: *Myśli o wychowaniu*. Przekł. F. Wnorowski, Wrocław—Kraków 1959, s. 119—121.

Przez okrucieństwo rozumie się czerpanie przyjemności bezpośrednio z obserwowania czyjegoś cierpienia. Postuluje się, by wychowując dzieci nie pozwalać, by były okrutne wobec zwierząt, lecz przeciwnie dążyć do rozwijania u nich postaw życzliwości, bowiem okrucieństwo wobec zwierząt prowadzi do okrucieństwa wobec ludzi i przeciwnie, życzliwość wobec zwierząt rozwija życzliwe skłonności wobec ludzi. Zob. 209.

XVIII w.

18. Rousseau J. J., [O życzliwości wobec zwierząt], w: *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, BKF, Warszawa 1956, s. 133—134.

Nie powinniśmy krzywdzić bliźniego nie dlatego, że jest istotą rozumną, ale dlatego, że jest istotą czującą. Ponieważ zwierzęta także odczuwają, daje to im co najmniej prawo, by człowiek nie zadawał im cierpień zbytecznych. Zob. 11, 20.

19. Kant I., [Osoby i rzeczy], w: *Uzasadnienie metafizyki moralności*. Przekł. M. Wartenberg, BKF, Warszawa 1953, s. 60—62.

To czego istnienie nie zależy od naszej woli, lecz od przyrody, jeśli jest pozbawione rozumu, jest jedynie środkiem i jako środek ma tylko względną wartość i dlatego zwie się rzeczą. Natomiast istoty rozumne nazywamy osobami. Rozumność utożsamiona jest z człowieczeństwem, a zwierzęta zrównane pod względem moralnym z rzeczami. Zob. 23, 26, 41, 109, 134, 139, 182.

20. Bentham J., [Traktowanie zwierząt], w: *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*. Przekł. B. Nawroczyński, BKF, Warszawa 1958, s. 418—420.

Istotną moralnie cechą nie jest ani zdolność do rozumowania, ani zdolność do mówienia, lecz zdolność do cierpienia. Dlatego mamy wobec zwierząt bezpośrednie obowiązki. Typowe traktowanie zwierząt jest tyranią analogiczną do niewolnictwa ludzi. Zob. 2, 28, 29.

21. Taylor Th., *Vindication of the Right of Brutes*, London 1792.

Satyryczna praca znanego filozofa z Cambridge, próbująca podważyć forsowaną przez Mary Wollstonecraft ideę praw kobiet (zob. jej *Vindication of the Right of Women*, 1792). Autor argumentuje następująco — jeśli mamy przyznać prawa kobietom, nie ma powodu, by nie przyznać ich zwierzętom; to jednak jest absurdem; zatem również idea praw kobiet jest absurdem. Zob. 114.

22. Lawrence J., *A Philosophical Treatise on Horses and the Moral Duties of Man Toward the Brute Creation*, London 1796. Wybór w: E. B. Nicholson, *The Rights of Animals*, London 1879.

Prawo własności, jakie przysługuje ludziom w stosunku do zwierząt, nie upoważnia nas do dowolnego rozporządzania nimi.

23. Kant I., [Obowiązki dotyczące zwierząt], w: *Metaphysik der Sitten*, Königsberg 1797. Zweiter Teil (Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre) I. 17.

Człowiek nie może mieć obowiązków wobec istot innych niż człowiek, bowiem obowiązek wobec kogokolwiek jest moralnie determinowany przez wolę tego kogoś. Zwierzęta są jedynie rzeczami, czyli środkami do celu, i dlatego obowiązki, które wydają się być obowiązkami wobec zwierząt (np. obowiązek zyczliwości), w istocie obejmują je tylko pośrednio. Właściwy sens tych obowiązków leży w tym, że kształtują właściwy stosunek do ludzi. Zob. 19, 26, 41, 109, 134, 139, 182.

23a. Kant I., *O powinnościach względem zwierząt i duchów*, w: *Rozprawa filozoficzna o religii i moralności*, Gdańsk 1854. Przekł. K. C. Mrongovius, s. 208—213.

Prawdopodobnie pierwsza w świecie publikacja wykładów Kanta dotyczących etyki. Przekład Mrongoviusa dokonany jest z rękopisu samego Kanta albo też jego uczniów. Za pierwszą publikację tych wykładów uchodzi wydanie P. Menzera z 1924 r. Zob. poz. 41.

XIX w.

24. Gompertz L., *Moral Inquiries on the Situation of Man and of Brutes*, London 1824.

Jedna z pierwszych propozycji radykalnej zmiany ludzkiego nastawienia wobec zwierząt. Autor, jeden z pierwszych organizatorów ruchu na rzecz polepszenia warunków życia zwierząt, analizuje m.in. skutki, jakie zmiana taka wywarłaby na nasze życie. Inną jego pracą poświęconą podobnym kwestiom są: *Fragments in Defence of Animals*, London 1852.

25. Primatt H., *The Duty of Humanity to Inferior Creatures*, A. Broone, (ed.), London 1831.

26. Schopenhauer A., [Krytyka Kanta], w: *Rozprawa konkursowa o podstawie moralności*. Przekł. Z. Bassakówna, Warszawa 1901.

„Prawdziwą moralność obraża zdanie, że istoty bezrozumne (a więc zwierzęta) są rzeczami”. Źródło poglądu, że nie mamy jakichkolwiek obowiązków wobec zwierząt, upatruje się w kulturze judejskiej, przedstawiając na potwierdzenie tego charakterystyczne dla różnych kultur postawy wobec zwierząt. Zob. 19, 23, 41.

27. Mill J. S., [Obowiązki społeczeństwa wobec zwierząt], w: *Zasady ekonomii politycznej*. Przekł. E. Taylor, Warszawa 1965—66, t. 2, s. 802—807.

Uzasadnienie praw wymierzonych przeciwko okrucieństwu wobec zwierząt przez wskazywanie skutków, jakie okrucieństwo takie może mieć dla ludzi, jest nieporozumieniem wynikającym z niejasności rzeczy. Mamy bezpośrednie obowiązki wobec zwierząt. Zob. 29.

28. Whewell W., [Krytyka Benthama], w: *The Elements of Morality*, wyd. 4, Cambridge 1864.

Krytykuje się stanowisko Benthama (20), iż mamy obowiązki wobec zwierząt. Przyjemności i upodobania ludzi mają moralne znaczenie nie dlatego, że są to w ogóle przyjemności i upodobania, ale dlatego, że są to ludzkie przyjemności i upodobania. Zob. 29.

29. Mill J. S., [Obrona Benthama], w: *Whewell on Moral Philosophy*, „Westminster and Foreign Quarterly Review”, New Series 1852 (Oct.) No. 4; lub w: J. S. Mill, *Essays on Ethics, Religion and Society*, Toronto 1969.

Broni się Benthama (20) przed obiekcjami Whewella (28). Stanowisko Whewella z jednakową mocą popierałoby niewolnictwo oraz własność feudalną, co jest moralnie nie do przyjęcia; gwałci też zasadę użyteczności.

30. Austin P., *Our Duty to Animals*, London 1885.

Zwierzęta nie są osobami i nie są równe ludziom. Są naszymi niewolnikami i choć nie należy ich maltretować, dobrze jest podtrzymywać takie praktyki, jak polowanie, rybołówstwo, powożenie, konną jazdę itp., choćby po to, by w praktyczny sposób zademonstrować ludzkie zwierzchnictwo (*dominion*) nad zwierzętami.

31. Nicholson E. B., *The Right of Animals*, London 1879.

32. Kipling J. L., *Beast and Men in India*, London 1891.

33. Salt H. S., *Animals' Rights*, London 1892.

Książka Salta uchodzi za jedno z najbardziej radykalnych wystąpień przeciwko eksploatacji nieczłowieczych istot. W pierwszym rozdziale (przedruk — poz. 123) argumentuje się, że jeśli przypisujemy prawa ludziom, powinniśmy przypisać je także zwierzętom. W dalszych — dyskutuje się kwestie powodowania cierpienia i śmierci domowych i dziko żyjących zwierząt.

Inne prace tego autora na pokrewne tematy:

Rights of Animals, „Ethics” vol. 10, 1899—1900, s. 206 i nast.

(Ed.), *Kith and Kin, Poems of Animal Life*, London 1901.

The Humanities of Diet, Manchester 1914. (Fragm. w poz. 123).

Seventh Years among Savages, London 1921.

The Logic of Vegetarianism, London 1933.

34. Ritchie D. G., *Natural Rights*, London 1894. (Fragm. w poz. 123).
Krytyka stanowiska Salta (33). Zwierzęta nie mogą mieć praw, bowiem prawa są skorelowane z obowiązkami i nikt, kto nie posiada obowiązków, nie może mieć praw.

35. Williams H., *The Ethics of Diet*, London 1896.

Antologia tekstów broniących vegetarianizmu od czasów starożytnych Greków do XIX w. Uchodzi za bezcenne źródło dla każdego zainteresowanego historią vegetarianizmu.

36. Rickaby J., [O tak zwanych prawach zwierząt], w: *Moral Philosophy*, London 1888. (Fragm. w poz. 123).

37. Fišer S., *Čelovik i životnoje*. Wyd. 2. St. Petersburg 1899.

1900—1960

38. Leffingwell A., *The Vivisection Controversy*, London 1908.

39. Evans E., *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals*, London 1909.

40. Schweitzer A., *Etyka czci dla życia*, w: *Kultur und Ethik*, Bern 1923. Przekład polski w: I. Lazari-Pawłowska, *Schweitzer*, Warszawa 1976, s. 181—205.

Z oczywistości, iż „jestem życiem, które pragnie żyć, pośród życia, które pragnie żyć”, wyrasta nieskończona odpowiedzialność za wszystko, co żyje, i obowiązek czynnego niesienia pomocy wszystkim żywym stworzeniom. Choć mogą zaistnieć okoliczności, w których wolno poświęcić życie zwierzęcia dla życia człowieka (np. w eksperymencie naukowym), to jednak w każdym poszczególnym przypadku trzeba rozważyć, czy rzeczywiście jest to konieczne. Zob. 120.

41. Kant I., *Von den Pflichten gegen Tiere und Geister*, w: P. Menzer (ed.), *Eine Vorlesung Kants über Ethik*, Berlin 1924, s. 302—304.

Publikacja wykładu Kanta (XVIII w.), w którym utrzymuje się, iż nie mamy żadnych bezpośrednich obowiązków wobec zwierząt. Zwierzęta nie są świadome siebie i dlatego są jedynie środkami do celu. Nasze obowiązki wobec nich są zatem pośrednimi obowiązkami wobec ludzkości — nie powinniśmy np. być okrutni wobec zwierząt, ponieważ może to skłaniać nas do okrucieństwa wobec ludzi. Wiwisekcja zwierząt, mimo że łączy się z okrucieństwem, może być usprawiedliwiona, jeśli służy ludzkości. Jednak użycie zwierząt dla sportu nie może być w ten sam sposób usprawiedliwione. Zob. 19, 23, 23a, 26, 41, 109, 123, 133, 138, 180.

42. Wrzosek A., *Ruch antywiwisekcyjny*, Kraków 1910.

43. Zdziechowski M., *O okrucieństwie*, Kraków 1928.

Krytyka zachodniego nastawienia do zwierząt, a zwłaszcza chrześcijańskiego ujęcia relacji człowiek-natura. Zob. 45, 185.

43a. Boas G., *The Happy Beast*, Baltimore 1933.

44. Kotarbiński T., *O tak zwanej miłości bliźniego*, „Przegląd Społeczny” 1937, nr X i XI. Przedruk w: *Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1957, s. 536—546.

Hasło życzliwości wobec bliźniego brzmi bardziej realnie aniżeli hasło miłości bliźniego. Życzliwość i nakaz oszczędzania jakichkolwiek cierpień zbytecznych obowiązują także w stosunku do zwierząt. Zob. 52, 69.

45. Skrudlik M., *Chryścianizm a świat zwierząt*, Poznań 1938.

Wyjaśnia się nieporozumienia, jakie narosły wokół chrześcijańskiego ujęcia stosunku do zwierząt i odpowiada niektórym krytykom tego ujęcia (43).

46. Gandhi M. K., [Stosunek do zwierząt], w: „*Harijan*” 1946. Wybór w języku polskim w: I. Lazari-Pawłowska, *Gandhi*, Warszawa 1967, s. 172—179.

Nie powinno się zabijać zwierząt i sprawiać im cierpienia, ani dla wygody, ani hodując je na mięso, ani dla żadnych podobnych celów. Nie jest to jednak nakaz absolutny i wolno od niego odstąpić, jeśli np. ma to zapobiec śmierci lub wielkim cierpieniom ludzi.

47. MacIver A. M., *Ethics and the Beetle*, „*Analysis*”, vol. 8, 1948, s. 65 nn. Przedruk w: J. J. Thomson and G. Dworkin (eds.), *Ethics*, New York 1968.

48. Bawker G. H. (ed.), *Shaw on Vivisection*, London 1949.

49. Westacott E. A., *A Century of Vivisection and Anti-Vivisection*, London 1949.

50. Fuller B. A. G., *The Messes Animal Make in Metaphysics*, „*Journal of Philosophy*” 1949 (Dec. 22).

51. Nelson L., *Duties to Animals*, w: *System of Ethics*. Przekł. z niemieckiego N. Guterman, New Haven 1956, s. 136—145. (Fragm. w poz. 84).

Zwierzęta są zainteresowane, by żyć życiem wolnym od cierpienia i dlatego ludzie mają bezpośredni obowiązek wobec zwierząt, by nie sprawiać im cierpienia i nie zabijać ich. Obowiązek ten może być uchylony jedynie w przypadku, gdy zdecydowalibyśmy się poświęcić podobne ludzkie interesy dla podobnego celu. Zasada jednakowego traktowania interesów nakłada moralny obowiązek vegetarianizmu, choć nie implikuje, że wobec ludzi i zwierząt mamy dokładnie takie same obowiązki. Omawiana praca była napisana w języku niemieckim, ok. 1920 r. Niestety autorowi bibliografii nie udało się ustalić, czy istnieje jej wcześniejsze niemieckie wydanie.

52. Witwicki W., [Poszanowanie życia i zdrowia a traktowanie zwierząt], w: *Pogadanki obyczajowe*, Warszawa 1957, s. 80—83.

Moralny nakaz nie zabijaj nie może być konsekwentnie rozciągnięty na wszystkie żyjące istoty. Musimy zabijać rośliny, insekty, szkodniki itd. Należy minimalizować cierpienie zabijanych istot. Nie podaje się jakiegokolwiek kryterium odróżniania cierpienia koniecznego od niekoniecznego, lecz utrzymuje, że wolno spożywać mięso i robić eksperymenty naukowe, choć moralnie naganne może być polowanie oraz eksperymenty dla celów dydaktycznych. Zob. 44, 69.

53. Hume C. W., *Status of Animals in the Christian Religion*, London 1957.

Każdy argument, który zobowiązuje nas do wzięcia pod uwagę ludzkich istot, zobowiązuje nas także do uwzględnienia wszystkich innych odczuwających stworzeń, co nie oznacza, że mamy dokładnie takie same obowiązki wobec wszystkich odczuwających stworzeń. Zob. 55, 70.

1961—1965

54. Bender L., *Animals*, w: *Dictionary of Moral Theology*, (ed.), P. Pallozzini, London 1962.

Wszystkie eksperymenty na zwierzętach są humanitarne i nie wymagają jakichkolwiek prawnych ograniczeń, wiwisekcja „jest miła Bogu”; skoro cierpimy dla własnego dobra, a *fortiori* zwierzęta mogą cierpieć dla ludzkiego dobra.

55. Hume C. W., *Men and Beast*, London 1962.

56. Hare R. M., [Zasada uogólnialności a traktowanie zwierząt], w: *Freedom and Reason*, Oxford 1963, s. 222—223.

Podstawa rozstrzygania konfliktów ludzkich i zwierzęcych interesów jest taka sama — należy kierować się maksymą, którą jest się gotowym zalecić uniwersalnie, a więc odnieść także do siebie samego, jeśli byłoby się w sytuacji zwierzęcia i byłoby się zdolnym do posiadania jedynie tych doświadczeń, pragnień itd., które ono posiada. Zob. 88.

57. St. John-Stevas N., *The Right to Life*, London 1963.

58. Harrison R., *Animal Machines*, London 1964.

Pierwsza książka ujawniająca okrucieństwo i skutki przemysłowych metod tużczenia zwierząt. Jedno z najlepszych źródeł informacji o nowoczesnych hodowlach zwierząt. Zob. 84.

59. Hediger H., *Wild Animals in Captivity*, New York 1964.

Zob. 75, 78.

60. Turner E. S., *All Heaven in a Rage*, London 1964.

Historia walki z okrucieństwem wobec zwierząt w Anglii.

61. Morris C., *Rights and Duties of Beasts and Trees*, „Journal of Legal Education”, vol. 17, 1964—1965, s. 185 i nast.

62. Lazari-Pawłowska I., *Ahimsa w stosunku do zwierząt*, w: *Etyka Gandhiego*, Warszawa 1965.

Przedstawia się moralne postulaty Gandhiego dotyczące traktowania zwierząt, a zwłaszcza jego stosunek do wegetarianizmu, obrony przed szkodnikami i kultu krowy. Porusza się problem granic obowiązywania ahimsy w stosunku do zwierząt i zestawia ujęcie Gandhiego z innymi, zwłaszcza A. Schweitzera. Zob. 40, 46, 120, 213.

63. Moore P. (ed.), *Against Hunting*, London 1965.

64. Report of the Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept under Intensive Livestock Husbandry Systems („The

Brambell Report"). Command Paper 2836. Her Majesty's Stationary Office, London 1965.

Urzędowe sprawozdanie o sytuacji zwierząt w warunkach przemysłowego tuczu.

65. Lawler J. G., *On the Rights of Animals*, „Anglican Theological Review”, 1965 (April).

66. McCloskey H. J., *Rights*, „Philosophical Quarterly”, vol. 15, 1965 (April), s. 115—127.

Tylko te istoty mogą mieć prawa, które mogą posiadać rzeczy i mieć interesy. Wyklucza to dzieci oraz zwierzęta. Zob. 117, 133, 148, 192.

67. Brobhy B., *The Right of Animals*, „Sunday Times” 1965 (10 Oct.). Zob. 84.

1966—1970

68. Szyszko S., *Epitafium dla psa*, „Służba Zdrowia” 1967, nr 46.

69. Kotarbiński T., *Medytacja sentymentalna*, w: *Medytacje o życiu godziwym*, Warszawa 1966, s. 117—127.

Choć wolno zabijać zwierzęta, to nie wolno sprawiać im niepotrzebnego cierpienia. Obejmuje to liczne, na co dzień spotykane przypadki. Nie podaje się żadnego kryterium rozstrzygania, kiedy cierpienie należy uznać za konieczne. Zob. 44, 52.

70. Hume C. W., *Animals*, w: J. Macquarrie (ed.), *Dictionary of Christian Ethics*, London 1967.

71. Kingston A. R., *Theodicy and Animal Welfare*, „Theology” 1967.

72. Roberts C., *The Scientific Conscience. Reflections on the Modern Biologist and Humanism*, New York 1967.

Obszerne partie o stosunku uczonych do zwierząt.

73. Guthrie R. D., *Ethics and Nonhuman Organism*, „Perspectives in Biology and Medicine” 1967 (Autumn), s. 52—62.

74. Collins A. W., *How Could One Tell Were a Bee to Guide His Behavior by a Rule?*, „Mind”, vol. 72, 1968, s. 556 n.

75. Hedlieger H., *The Psychology and Behavior of Animals in Zoos and Circuses*, Dover, New York 1968.

76. Rosenfield L., *From Beast-Machine to Man-Machine*, 2 ed., New York 1968.

77. Fraser D. F., *Man's Responsibility for the Environment*, w: F. J. Ebling (ed.), *Biology and Ethics*, London 1969, s. 117 n.

78. Hediger H., *Men and Animal in the Zoo*, New York 1969.

79. Vyvyan J., *In Pity and in Anger*, London 1969.

80. Agius A., *God's Animals*, *Catholic Study for Animal Welfare*, Westminster 1970.

81. Codes of Recommendations for the Welfare of Livestock. Report

by Farm Animal Welfare Advisory Committee, Ministry of Agriculture, Fisheries and Food. 1970 (September).

82. Disch R. (ed.), *The Ecological Conscience*, New Jersey 1970.

83. Ossowska M., [Norma „nie zabijaj” a traktowanie zwierząt], w: *Normy moralne*, Warszawa 1970, s. 32—33, 48—50.

Krytykuje się typowe w chrześcijaństwie nastawienie wobec zwierząt i przeciwstawia je kulturze Indii i starożytnej Grecji (Pitagoras, Plutarch). Bada się możliwość rozszerzenia normy nie zabijaj na królestwo zwierząt. Można moralnie uzasadnić wegetarianizm i nie implikuje to, by nie wolno było używać leków przeciw bakteriom lub butów ze skóry.

Zob. też: M. Ossowska, *Socjologia moralności*, Warszawa 1969, s. 111, 241—242, 376—377.

1971

84. Godlovitch S. and R., Harris J. (eds.), *Animals, Men and Morals*, London 1971.

(Treść: Introduction; I. Some Facts: 1. *On Factory Farming* by R. Harrison, 2. *Furs and Cosmetics: Too High a Price?* by Muriel the Lady Dowding, 3. *Experiments on Animals* by R. Ryder, 4. *Alternatives* by T. Hegarty. II. Looking at the Facts: 1. *Killing for Food* by J. Harris, 2. *Beasts for Pleasure* by M. Duffy, 3. *In Pursuit of a Fantasy* by B. Brophy. III. The Moral Framework: 1. *Duties to Animals* by L. Nelson, 2. *Animals and Morals* by R. Godlovitch, 3. *Utilities* by S. Godlovitch. IV. The Sociological Perspective: 1. *Strategies* by D. Wood, 2. *Nature and Culture* by M. Peters; *Postscript* by P. Corbett).

Książka ta jest uważana za najbardziej radykalny atak wymierzony przeciwko typowemu traktowaniu zwierząt od czasu *Animals' Rights* Salta (33) oraz za manifest Animal Welfare Movement. Zob. 93, 147, 178, 179.

85. *Humane Killing and Slaughterhouse Techniques*, Symposium organized by the Universities Federation for Animal Welfare, 1971.

86. Vyvyan J., *The Dark Face of Science*, London 1971.

87. Warnock G. J., [Bycie osobą i posiadanie praw], w: *The Object of Morality*, London 1971, s. 150—152.

Racjonalność jest koniecznym warunkiem bycia osobą, czyli podmiotem moralności. Nie ma natomiast żadnego znaczenia przy określaniu klasy istot, które są właściwym przedmiotem moralności. Przedmiotem moralności jest każda istota, której działanie może przynieść korzyść lub wyrządzić szkodę. Obejmuje to dzieci, osoby nieodwracalnie upośledzone psychicznie i zwierzęta — tym samym istoty te mają określone prawa.

88. Godlovitch R., *Animals and Morals*, „Philosophy”, vol. 46, 1971, s. 23—33.

W pierwszej części krytykuje się stanowisko H. L. A. Harta (*Are There Any Natural Rights?*, „Phil. Review”, vol. 64, 1955) — dowodzi się, iż nie ma powodu, by *a priori*, jak to czyni Hart, odmówić zwierzętom praw. W drugiej części nawią-

zując do filozofii moralnej R. M. Hare'a, analizuje się system moralny oparty na trzech zasadach: (1) ludzkie życie ma większą wartość niż zwierzęce, (2) nie należy zabijać zwierząt, (3) nie należy sprawiać zwierzętom cierpienia. Artykuł uważany za klasyczny. Zmodyfikowana wersja — poz. 84.

1972

89. Garson G., *Men, Beasts and Gods: A History of Cruelty and Kindness to Animals*, New York 1972.

90. Jankowski H., *Humanitaryzm*, w: *Giełda wartości*, Warszawa 1972, s. 114—117.

Broni się moralnej normy zakazującej sprawiać zwierzętom cierpienia i zabijać je z wyjątkiem, gdy jest to życiową koniecznością gatunku ludzkiego.

91. Grene M., *People and Other Animals*, „Philosophical Forum” (Boston), vol. 3, 1972 (Winter), s. 157—171, „Philosophia Naturalis”, vol. 14, 1973, s. 25—38.

1973

92. Midgley M., *The Concept of Beastlines: Philosophy, Ethics and Animal Behaviour*, „Philosophy”, vol. 48, 1973 (April), s. 111—135.

Analiza pojęcia bestialstwa historycznie pojmowanego jako druga, niższa natura człowieka, nacechowana żądzą i okrucieństwem. Oddzielanie się od świata zwierzęcego można wyjaśnić jako dążenie do oddzielenia się od własnego niższego ja. Badania etologów nie potwierdziły jednak naszych wyobrażeń o świecie natury. Przeciwnie, okazało się, że jest bardziej harmonijny i złożony niż sądzono. Nie musimy obawiać się tego, że jesteśmy zwierzętami, powinniśmy też zrewidować nasze sądy o naturze ludzi, o naturze innych zwierząt i o przepaści, która rzekomo je dzieli. Wybór w poz. 123.

93. Singer P., *Animal Liberation*. Recenzja książki S. i R. Godlovitch oraz J. Harris (eds.), *Animals, Men and Morals*, (por. poz. 84), „The New York Review of Books”, vol. 20, 1973 (April 5), No. 3, s. 17—21.

Klasyczny, wielokrotnie przedrukowywany tekst. Energiczny protest zarówno przeciwko użyciu zwierząt w naukowych laboratoriach, jak i przeciwko przemysłowym farmom. Dokładnie te same powody, jakie przemawiają przeciwko niewolnictwu, rasizmowi oraz dyskryminacji kobiet, przemawiają przeciwko gatunkowemu szowinizmowi. Powodzenie, z jakim przyjęto ten esej, skłoniło autora do napisania książki pod tym samym tytułem. Zob. 84, 106, 114.

94. Shields A., *Wilderness, Its Meaning and Value*, „The Southern Journal of Philosophy”, vol. 11, 1973 (Fall), s. 240—253.

1974

95. Amory C., *Man Kind? Our Incredible War on Wildlife*, New York 1974.

Opis okrutnego postępowania człowieka wobec zwierząt żyjących na swobodzie.

96. Blackstone W. (eds.), *Philosophy and Environmental Crisis*, Athens, Georgia 1974.

97. Feinberg J., *The Rights of Animals and Unborn Generations*, w: Blackstone (96). Zmodyfikowana wersja w poz. (123).

Stosuje się wyłożoną wcześniej, własną teorię praw (*The Nature and Value of Rights*, „Journal of Value Inquiry”, vol. 4, 1971, s. 263—277) do rozwiązania tytułowej kwestii. Nie ma powodów, by *a priori* wykluczyć, że zwierzęta mają prawa. Zatem jeśli mamy bezpośrednie obowiązki wobec zwierząt, zwierzęta mają prawa. Podstawowy artykuł dla problemu praw i praw zwierząt. Zob. 136, 147, 162, 170, 176.

98. Nozick R., [Moralne restrykcje dotyczące traktowania zwierząt], w: *Anarchy, State and Utopia*, New York 1974, s. 35—49.

Krytyczna analiza trzech klasycznych stanowisk moralnych wobec zwierząt — kantyżmu, utilitaryzmu oraz teorii nazwanej „utilitaryzm dla zwierząt, kantyżm dla ludzi”. Autor twierdzi, że zwierzętom przysługują prawa moralne w takim sensie, że 1) ograniczają one ludzkie postępowanie wobec zwierząt oraz 2) pogwałcenie tych praw nigdy nie może być usprawiedliwione w sytuacji, w której nie byłoby usprawiedliwione pogwałcenie ludzkich praw. Ostro atakuje praktykę spożywania mięsa. Zob. 142, 144, 151, 179.

99. Passmore J., *Man's Responsibility for Nature*, London 1974.

100. Ryder R., *Pets are Good for People*, Pet Food Manufacture's Association b.m.w. 1974.

Skrócona wersja referatu *Pets in Man's Search for Sanity*, przedstawionego na dorocznym kongresie British Small Animals Veterinary Association w kwietniu 1973. Zob. 84, 101, 113, 173, 187, 207.

101. Ryder R., *Speciesism: The Ethics of Vivisection*, Edinburgh 1974. Przekł. Z. Szawarski. „Etyka” t. 18, 1980.

102. Flew A., *Torture: Could the End Justify the Means?* „Crucible” 1974 (January).

103. Tribe L. H., *Ways not to Think about Plastic Trees*, „Yale Law Journal”, vol. 83, 1974.

104. Rodman J., *The Dolphin Papers*, „North American Review”, vol. 259, 1974 (Spring), No. 1.

105. Becker E., *Toward the Merger of Animals and Human Studies*, „Philosophy of the Social Sciences”, vol. 4, 1974 (June-Sept.).

106. Singer P., *All Animals Are Equal*, „Philosophic Exchange” vol. 1, 1974 (Summer), s. 103—116.

Rozwinięcie i pogłębienie argumentów z *Animal Liberation* (93). Jeśli wszyscy ludzie są w sensie moralnym równi, w co nie wątpi się, to również wszystkie zwierzęta, człowiecze i nieczłowiecze, są równe. Zasada równego poszanowania interesów (ludzi i zwierząt) nie implikuje jednak, że mamy dokładnie takie same

obowiązki wobec ludzi i zwierząt. Nakłada ona na nas moralny obowiązek wegetarianizmu oraz zaniechania większości, jeśli nie wszystkich eksperymentów na zwierzętach. Jeden z najbardziej podstawowych i najżywiej dyskutowanych artykułów. Ważniejsze przedruki: J. Rachels (ed.), *Understanding Moral Problems*, Encino 1974 oraz w poz. 123. Artykuł pokrywa się częściowo z 1. i 6. rozdziałem *Animal Liberation* (114). Zob. 107, 108.

107. Margolis J., *Animals Have no Rights and Are not the Equal of Humans*, „Philosophic Exchange”, vol. 1, 1974 (Summer), s. 119—123.

Krytyka stanowiska Singera (106). Zob. 108.

108. Donaghy K., *Singer on Specieism*, „Philosophic Exchange” vol. 1, 1974 (Summer), s. 125—127.

109. Broadie A. and Pybus E. M., *Kant's Treatment of Animals*, „Philosophy”, vol. 49, 1974 (Oct.), s. 375—383.

Kant usuwa zwierzęta poza sferę moralności, zrównując ich moralny status ze statusem martwych przedmiotów i nazywając je rzeczami. Narusza to powszechne moralne intuicje, że jeśli jakieś zwierzęta są zdolne do cierpienia, mamy wobec nich obowiązki. Kant próbuje przezwyciężyć tę trudność wyróżniając obowiązki bezpośrednie i pośrednie i twierdząc, że bezpośrednie obowiązki wobec ludzi nakazują życzliwe i nieokrutne traktowanie zwierząt. Pogląd ten jest krytykowany, argumentuje się, że prowadzi on do absurdu i jest sprzeczny z innymi zasadami filozofii Kanta. Zob. 19, 23, 41, 134, 182.

110. Sagoff M., *On Preserving the Natural Environment*, „Yale Law Journal”, vol. 84, 1974.

Klasyczna pozycja etyki ekologicznej.

1975

111. Brockhaus W., und 20 Mitarbaiter, *Das Recht der Tiere in der Zivilization*, München 1975.

112. Fisher J., *Zoos of the World: The Story of Animals in Captivity*, New York 1975.

113. Ryder R., *Victims of Science. The Use of Animals in Research*, London 1975.

Jedno z najpełniejszych ujęć problemu eksperymentowania na zwierzętach. Obszerne wypisy z literatury poświęconej eksperymentom na zwierzętach. Zob. 100.

114. Singer P., *Animal Liberation*, New York 1975, 1977, London 1976.

Jedna z najgłośniejszych w ostatnim czasie książek, będąca rozwinięciem wcześniejszych artykułów autora (93, 106). Przedstawia się etyczne i empiryczne argumenty na rzecz zaniechania eksperymentów na zwierzętach i przemysłowego tuczu. Odpiera się szereg możliwych i faktycznie podnoszonych obiekcji. Podstawowe dzieło *Animal Liberation Movement*. Zob. 107, 108, 141, 151—153, 156, 166, 167, 169, 174, 178—181, 190, 197, 198, 208—210. Polskie recenzje w: „Studia Filozoficzne” 1980 nr 9 i „Etyka” t. 18, 1980.

115. Passmore J., *The Treatment of Animals*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 36, 1975 (April/June), s. 195—218.

Szkic historii postaw wobec zwierząt. W zachodniej kulturze tradycyjnie wolno było robić z naturą wszystko pod jakimkolwiek pretekstem, we wschodniej przynajmniej zabijanie zwierząt było moralnie potępione. Zmiany, jakie zachodzą ostatnio w nastawieniu wobec zwierząt, polegają raczej na ograniczeniu ludzkich praw aniżeli na rozszerzaniu praw zwierząt.

116. Lowry J., *Natural Rights: Men and Animals*, „Southwestern Journal of Philosophy”, vol. 6, 1975 (Summer), s. 109—122.

Prawo naturalne obejmuje konieczne dla jakiegoś bytu warunki, by mógł on realizować swoje „dążenie” lub „cel”. W tym sensie można odnieść to pojęcie do stworzeń innych niż człowiek.

117. McCloskey H. J., *The Right to Life*, „Mind”, vol. 84, 1975, (July), s. 403—425.

Odrzuca się tradycyjne linie obrony prawa do życia. Utrzymuje się, że opiera się ono na aktualnej lub potencjalnej autonomii moralnej człowieka, to znaczy zdolności do samokierowania sobą (*self-direction*) za pomocą moralnych zasad. *Prima facie*, lecz nie absolutnie, uprawnia to do otrzymania pomocy i bycia ratowanym oraz niebycia zabijanym. Prawo to nie przysługuje zwierzętom. Zob. 66, 193.

118. Paget G. E., *The Ethics of Vivisection*, „Theology” 1975 (July).

119. Regan T., *The Moral Basis of Vegetarianism*, „Canadian Journal of Philosophy”, vol. 5, 1975 (Oct.), s. 181—214. Przedruk w: R. Wasserstrom (ed.), *Today Moral Problems*. 2nd edition. New York, London 1979. Fragm. w poz. 123.

Zwierzęta mają prawo, by nie sprawiać im cierpienia i nie zabijać ich pod warunkiem, że ludzie mają to samo prawo. Nie jest to prawo absolutne. Eskimos np. może zabijać zwierzęta na żywność i skóry. Jednak podobny czyn dokonany przez człowieka Zachodu, który ma możliwość alternatywnego, nie powodującego cierpienia i śmierci zwierzęcia, czynu, jest nieusprawiedliwionym i moralnie naganym gwałtem. Podstawowy artykuł dla problemu zwierzęcych praw. Zob. 133, 142, 143, 147, 148, 157, 166, 168—170, 178—180, 200, 209.

1976

120. Lazari-Pawłowska I., *Schweitzer*, Warszawa 1976.

Między innymi przedstawia się rozmaite aspekty postulatu czci dla życia i jego konsekwencje dla traktowania zwierząt. Książka zawiera obszerny wybór z pism Schweitzera, w tym fragment z *Kultur und Ethik* (40) dotyczący etyki czci dla życia.

121. Linzey A., *Animal Rights: A Christian Assessment of Man's Treatment of Animals*, London 1976.

Autor deklarując się jako filozof chrześcijański krytykuje chrześcijański stosunek do zwierząt oparty na niewłaściwym, jego zdaniem, odczytaniu Biblii (1). Jego argumenty na rzecz przypisania praw zwierzętom mają całkowicie racjonalny charakter — zwierzęta mają prawa, co jest równoznaczne z tym, iż mamy bezpośrednio obowiązki wobec zwierząt. Wskazuje się raczej na rzecz vegetarianizmu i przeciwko praktyce eksperymentowania na zwierzętach. Zob. 147.

122. Pratt D., *Painful Experiments on Animals*, New York 1976.

123. Regan T., Singer P. (eds.), *Animal Rights and Human Obligations*, Englewood Cliffs, New York 1976.

Wybór tekstów od Starego Testamentu po czasy najnowsze. Za i przeciw pogładowi, że mamy moralne obowiązki wobec zwierząt i że zwierzęta mają prawa. Podstawowa pozycja literatury Animal Liberation Movement i jedna z najbardziej dyskutowanych w ostatnich czasach książek. Zob. 114, 119 i cytowana tam literatura.

124. Rachels J., *Do Animals Have a Right to Liberty?*, w poz. 123, s. 205—223.

Dyskutuje się pojęcie praw człowieka. Uzasadnia się stanowisko, że zwierzętom przysługują prawa do obrony ich interesów, własności i wolności. Porusza się też kwestię przypisywania zwierzętom cnót moralnych, np. altruizmu. Krytykuje się stanowiska odmawiające zwierzętom praw — Ritchie (34), McCloskey (66) i J. Rawls (*A Theory of Justice*, 1971). Jedna z najważniejszych prac na temat praw zwierząt. Zob. 125, 126.

125. VanDeVeer D., *Defending Animals by Appeal to Rights*, w poz. 123, s. 224—229.

Ten i następny artykuł (126) analizują szczegółowe kwestie związane ze stanowiskiem Rachelsa (124) i problemem ludzkich i zwierzęcych praw. Zob. 194, 226.

126. Rachels J., *A Reply to VanDeVeer*, w poz. 123, s. 230—232.

127. Kapleau Ph., *Dharma Talk on the Precepts*. [Nie zabijać, lecz ochraniać wszelkie życie], „Zen Bow” (The Zen Center of Rochester, N.Y.), vol. 9, 1976 (Spring), No. 2, s. 5—23.

Wykład współczesnego mistrza Zen, z pochodzenia Amerykanina, który omawia znaczenie buddyjskich wskazań w duchowej praktyce. Szczególną uwagę zwraca się na pierwsze wskazanie (a raczej „cechę dobrego charakteru”) — nie zabijać, lecz ochraniać wszelkie życie. Przedstawia się jego rozumienie w hinajanie, mahajanie, z punktu widzenia natury Buddy oraz patriarchów Zen — Dogena i Bodhidharma. Zwraca się uwagę na jego konsekwencje dla traktowania zwierząt, poruszając kwestię bezmięsnej diety, eksperymentów na zwierzętach itp.

Podobne kwestie porusza też Kapleau w wywiadzie pt. *Raz w roku zasadź drzewo* („Polityka” 20—27 XII 1975). Zob. też jego *The Three Pillars of Zen*, Tokyo 1969.

Zob. też: *Ceremony for the Release of Animals*, „Zen Bow”, vol. 6, 1973. No. 3, s. 7—11. Tradycyjnie w buddyzmie za zaoszczędzone pieniądze wykupuje się zwierzęta przeznaczone na rzeź i zwraca im wolność podczas specjalnej ceremonii. Opis takiej ceremonii nieznanego autora.

128. Koch C. H., *Man's Duties to Animals: A Danish Contribution to the Discussion of the Rights of Animals in the Eighteenth Century*, „Danish Yearbook of Philosophy”, vol. 13, 1976, s. 11—28.

129. Sumner L. W., *A Matter of Life and Death*, „Noûs” 1976 (May).

130. David W. H., *Man-Eating Aliens*, „The Journal of Value Inquiry”, vol. 10, 1976 (Fall), s. 178—185.

Bada się możliwość odwołania się do roztropności, sympatii i sumienia jako do moralnych postaw w dyskusji z hipotetycznymi istotami, które podbiłyby ludzi i używały ich jako żywności. Zamiast tego należałoby raczej wskazywać na zasadnicze znaczenie interesów.

131. Martin M., *A Critique of Moral Vegetarianism*, „Reason Papers”, 1976 (Fall), s. 13—14.

132. Regan T., *McCloskey on Why Animals Cannot Have Rights*, „Philosophical Quarterly”, vol. 26, 1976 (July), s. 251—257.

McCloskey (66) twierdzi, że zwierzęta nie spełniają koniecznych dla istot posiadających prawa wymogów, mianowicie: (1) nie mogą posiadać rzeczy, (2) nie mogą posiadać interesów. Dowodzi się, po pierwsze, że nie został przedstawiony związek między posiadaniem rzeczy i posiadaniem prawa, ale niezależnie od tego zwierzęta mogą posiadać rzeczy. Po drugie, brak u McCloskey'ego analizy pojęcia interes; zwierzęta mogą posiadać interesy, zatem mogą posiadać prawa. Zob. 148, 157.

133. Regan T., *Broadie and Pybus on Kant*, „Philosophy”, vol. 51, 1976 (Oct.), s. 471—472.

Polemika z artykułem Broadie i Pybus (109) — utrzymuje się, że mają rację, iż stanowisko Kanta jest niezgodne z potocznymi intuicjami, ale błędnie twierdzą, że jest absurdalne i sprzeczne wewnętrznie. Kant nie twierdzi, jak utrzymują krytykownicy autorzy, że nie wolno używać zwierząt jako środka, lecz że nie wolno maltretować ich. Zob. 182.

134. Wade N., *Animal Rights: NIH Cat Sex Study Brings Grief to New York Museum*, „Science”, vol. 194, 1976 (Oct. 8).

135. Regan T., *Feinberg on What Sorts of Beings Can Have Rights*, „Southern Journal of Philosophy”, vol. 14, 1976 (Winter).

136. Fowler C., *Freedom: Animal Rights, Human Rights, and Super-human Rights*, „Auslegung”, vol. 4, 1976 (November), s. 52—63.

Analizuje się porównanie ludzkiego traktowania zwierząt do możliwego traktowania ludzi przez hipotetycznych super-ludzi. Nie godzimy się, by super-ludzie byli upoważnieni do ograniczania ludzkiej wolności poprzez np. więzienie ludzi i czynienie z nich zwierząt pociągowych. Czy tym samym powinniśmy oponować przeciwko analogicznemu traktowaniu zwierząt? Niekoniecznie, ludzka godność może podważać prawomocność analogii.

1977

137. Batten P., *Living Trophies: A Shocking Look at the Condition in America's Zoos*, New York 1977.

138. Clark S. R. L., *The Moral Status of Animals*, Oxford 1977.

Jedna z najpoważniejszych prób obrony idei, że zwierzętom przysługują moralne prawa, łącząca filozoficzną precyzję z moralnym zaangażowaniem i pasją. Spożywanie mięsa oraz eksperymenty na zwierzętach w żaden sposób nie dadzą się usprawiedliwić moralnie. Krytyka filozoficznej tradycji odmawiającej zwierzętom praw obejmuje stoików, arystotelizm, tomizm, kartezjanizm, kantyzm oraz wielu autorów współczesnych. Bardzo dyskutowana w ostatnim czasie książka. Zob. 146, 174, 177, 179, 187, 209. Por. recenzja J. Kurczewskiego w „Etyce” t. 18, 1980.

139. Malcolm N., *Thought and Knowledge*, Ithaca, New York 1977.

Zob. tenże: *Thoughtless Brutes*, „Proceeding of the American Philosophical Association”, vol. 46, 1972—73, s. 5—20. Odpowiada mu D.D. Weiss, *Professor Malcolm on Animal Intelligence*, „Philosophical Review”, vol. 84, 1975 (January).

140. Rodman J., *The Liberation of Nature*, „Inquiry”, vol. 20, 1977 (Spring), s. 83—145.

Dyskutuje się dwie książki (P. Singer (114) i Ch. Stone, *Should Trees Have Standing*, New York 1975), przedstawiając jako tło dla tej analizy rozwój idei moralnych i legalnych praw zwierząt i natury. Zob. 104, 190.

141. Narveson J., *Animal Rights*, „Canadian Journal of Philosophy”, vol. 7, 1977 (March), s. 161—178. Przekł. polski Z. Szawarski, „Etyka”, t. 18, 1980.

Analizuje się stanowiska Regana (119, 123), Singera (114, 123) i Nozicka (93) i ich argumenty na rzecz przypisania zwierzętom moralnych praw, a zwłaszcza prawa, by nie być zabijanym. Rozważa się implikacje stanowiska opartego na połączeniu moralnego egoizmu i teorii umowy. Zob. 142, 207.

142. Regan T., *Narveson on Egoism and the Rights of Animals*, „Canadian Journal of Philosophy”, vol. 7, 1977 (March), s. 179—186.

Polemika z artykułem Narvesona (142). Kwestionuje się zarówno jego próbę włączenia osób niedorozwiniętych do klasy istot ochraniających przez moralność, jak i próbę wykluczenia zwierząt zarówno z klasy istot ochraniających przez moralność, jak i z klasy istot posiadających prawa. Zob. 211.

143. Hanula R. W., Hill P., *Using Metaright Theory to Ascribe Rights to Animals Within Nozick's Minimal State*, „Arizona Law Review”, vol. 19, 1977, No. 1.

144. King-Farlow J., *Justice in Abundance and Despair*, „Philosophical Papers”, vol. 6, 1977 (May), s. 1—10.

Dyskutuje się możliwy zakres sprawiedliwości u D. Hume'a i zestawia się wyniki analizy z koncepcją J. Rawlsa (*A Theory of Justice*, 1971), odnosząc wyniki analiz m.in. do problemu traktowania zwierząt.

145. Warren M. A., *Do Potential People Have Moral Rights*, „Canadian Journal of Philosophy”, vol. 7, 1977 (June), s. 275—289.

Rozważa się pojęcie moralnych praw i możliwe podstawy przyznania ich potencjalnym i przyszłym ludziom. Moralność jest (lub powinna być) systemem chroniącym interesy odczuwających istot. Skoro zatem zwierzęta są odczuwającymi istotami, są bezpośrednimi przedmiotami moralności (mają prawa i ludzie mają wobec nich obowiązki).

146. Frey R. G., *Animal Rights*, „Analysis”, vol. 37, 1977 (June) s. 186—189.

Krytyka stanowiska Godlovitchów i Harrisa (84), Feinberga (97), Singera (114, 123), Regana (119, 123), Linzey (121), Clarka (139). Chociaż osoby upośledzone psychicznie i dzieci mają prawa, nie wynika z tego, że zwierzęta je mają. Zob. 169, 174.

147. Frey R. G., *Interests and Animal Rights*, „Philosophical Quarterly”, vol. 27, 1977 (July), s. 254—259.

Krytykuje się stanowisko Regana (133) i broni stanowiska McCloskey'ego (66). Koncepcja interesów Regana jest błędna. Nie wykazał on, że zwierzętom mogą przysługiwać interesy. Zatem nie mogą im przysługiwać prawa. Zob. 156, 203, 216.

148. Burch R. W., *Animals, Rights and Claims*, „Southwestern Journal of Philosophy”, vol. 8, 1977 (Summer), s. 53—59.

Zwierzęta nie mają praw, nie są bowiem moralnymi podmiotami i nie są również zdolne do moralnej samoobrony (*moral self-defense*), a te właściwości są konieczne dla istot posiadających prawa. Zob. 149.

149. Jones H., *Reply: Concerning the Moral Status of Animals*, „Southwestern Journal of Philosophy”, vol. 8, 1977 (Summer), s. 61—63.

150. Levin M. E., *Animal Rights Evaluated*, „The Humanist”, vol. 37, 1977 (July/August), s. 12, 14—15.

Wbrew Singerowi (114) i Nozickowi (98) utrzymuje się, iż zwierzęta nie mają praw. Powoływanie się na prawa zwierząt prowadzi do absurdu i dlatego krytykowani autorzy powinni zająć czysto utylitarystyczne stanowisko. Zob. 152, 153.

151. Singer P., *A Reply to Professor Levin's „Animal Rights Evaluated”*, „The Humanist”, vol. 37, 1977 (July/August), s. 13, 16.

Przy właściwej interpretacji większość argumentów Levina (150) jest chybiona.

152. Levin M. E., *All in a Stew about Animals: A Reply to Singer*, „The Humanist”, vol. 37, 1977 (September/October), s. 58.

Chociaż Singer przyznaje, że zwierzęta nie mają praw, przypisuje im zasadnicze prawo do równego poszanowania („fundamental” right to equal consideration), co jest wewnętrznie sprzeczne. Kwestionuje się jego argument, że wegetarianizm nie doprowadziłby do ruiny światowej gospodarki.

153. Podgórecki A., *Etyka globalna*, „Więź”, R. XX, 1977, nr 9 (233), s. 3—12.

Wyróżnia się trzy stadia rozwoju etyki — zorientowaną indywidualistycznie, zorientowaną społecznie i zorientowaną globalnie. W trzecim stadium etyka próbuje uregulować stosunek do wszystkich żywych istot.

154. Seidler M. J., *Hume and the Animals*, „Southern Journal of Philosophy”, vol. 15, 1977 (Fall), s. 361—372.

Analizuje się stanowisko Hume'a i uwydatnia podobieństwa i różnice w stosunku do typowego w XVII i XVIII w. podejścia do zwierząt. Zwraca się uwagę na moralne założenia i implikacje stanowiska Hume'a.

155. Puka B., *Review of Animal Liberation by Peter Singer*, „Philosophical Review”, vol. 86, 1977 (Oct.).

156. Regan T., *Frey on Interests and Animal Rights*, „Philosophical Quarterly”, vol. 27, 1977 (Oct.), s. 335—337.

Argument Freya (147) opiera się na dezinterpretacji stanowiska, które krytykuje. Zwierzęta mają interesy w tym samym sensie jak dzieci i tym samym mogą mieć prawa. Zob. 66, 132, 147, 203, 216.

157. Otten J., Russow L. M., *Forum: Experimentation on Animals*, „Eros”, Department of Philosophy, Purdue University 1977.

1978

158. Morris R. K., Fox M. W. (eds.), *On the Fifth Day: Animal Rights and Human Ethics*, Washington, D. C., 1978.

159. Brumbaugh R. S., *Of Man, Animals and Morals: A Brief History*, w poz. 158.

160. Dallery C., *Thinking and Being with Beast*, w poz. 158.
161. Feinberg J., *Human Duties and Animal Rights*, w poz. 158. Przekł. polski Z. Szawarski, „Etyka” t. 18, 1980.
162. Northrup F. S. C., *Naturalistic Realism and Animate Compassion*, w poz. 158.
163. Hunt M., Jeergensmeyer M., *Animal Ethics: An Annotated Bibliography*, Berkeley 1978.
164. Haworth L., *Rights, Wrongs, and Animals*, „Ethics”, vol. 88, 1978 (January), s. 95—105.
- Por. recenzja Z. Miłuńskiego, „Etyka”, t. 18, 1980.
165. Fox M., *Animal Liberation: A Critique „Ethics”*, vol. 88, 1978 (Jan.), s. 106—118.

Krytykuje się Singera (114, 123) i Regana (119, 123) rozważając, czy zdolność do cierpienia i odczuwania przyjemności faktycznie jest jedną właściwością, którą ludzie powszechnie posiadają i która wystarcza dla przypisania istocie moralnych praw. Absurdem jest przypisywać zwierzętom prawa, bowiem regulują one stosunki w obrębie moralnej wspólnoty, do której zwierzęta nie należą. Rozważana charakterystyka wystarcza, by traktować zwierzęta humanitarnie, ale prawa nie wiążą się z obowiązkiem humanitaryzmu. Zob. 166, 167, 168.

166. Singer P., *The Fable of the Fox and the Unliberated Animals*, „Ethics” vol. 88, 1978 (Jan.), s. 119—125.

Fox (165) błędnie interpretuje argument Singera na rzecz równości ludzi i zwierząt jako oparty na niejasno określonym pojęciu praw, równym prawie życia, zakazie zabijania zwierząt itd., ignorując w ten sposób utylitarystyczny rys krytykowanej teorii. Zob. 168.

167. Regan T., *Fox's Critique of Animal Liberation*, „Ethics”, vol. 88, 1978 (Jan.), s. 126—133.

Polemika z Foxem (165).

168. Fox M., *Animal Suffering and Rights*, „Ethics”, vol. 88, 1978 (Jan.), s. 134—138.

Odpowiada się na niektóre zarzuty Singera i Regana (166, 167).

169. Jamieson D., Regan T., *Animal Rights: A Reply to Frey's „Animal Rights”*, „Analysis”, vol. 38, 1978 (January), s. 32—36.

Krytyka stanowiska Freya (146). Zob. 174, 198.

170. Elliot R., *Regan on the Sort of Beings That Can Have Rights*, „Southern Journal of Philosophy”, vol. 16, 1978 (Spring).

171. Campbell C., Worden A., Ryder R., *Experiments on Animals: with a Review Discussion of „The Plague Dogs” by Richard Adams*, „Theoria to Theory”, vol. 12, 1978 (April), No. 1, s. 61—73.

172. Steinbock B., *Speciesism and Idea of Equality*, „Philosophy”, vol. 53, 1978 (April), s. 247—256.

Nie powinno się sprawiać zwierzętom niepotrzebnego cierpienia, kiedy jednak wyrządzenie cierpienia może być uzasadnione? Argument Singera na rzecz równości (106, 114) nie jest przekonujący, można bowiem wszystkie istoty ludzkie traktować równo i nie wymaga to, by równo traktować wszystkie zwierzęta.

173. Wajs K., *Człowiek a natura — wątpliwości technika*, „Więź”, R. XXI, 1978, nr 5 (241), s. 53—64.

Jednym z aspektów stosunku człowieka do natury jest konflikt między warunkami trwania biosfery a skutkami rozwoju techniki. Autor wylicza kilkadziesiąt związanych z tym, szczegółowych kwestii, głównie o charakterze technicznym. Często nie są również jasne cele działania technika i nie wiadomo, jak można je uzasadnić — dlaczego np. powinniśmy ochraniać środowisko, czy dlatego, że leży to w interesie człowieka, czy też dlatego, że naturze przysługują prawa.

174. Clark S. R. L., *Animal Wrongs*, „Analysis”, vol. 38, 1978 (June), s. 147—149.

Odpowiadając Freyowi (146), zwraca się uwagę na niejasność jego stanowiska. Odpierając szczegółowe obiekcje Freya, dowodzi się, że przynajmniej niektóre zwierzęta są przedmiotem moralności dokładnie z tych samych powodów, co dzieci i upośledzeni psychicznie, i w tym sensie mają prawa.

175. Goodpaster K., *On Being Morally Considerable*, „Journal of Philosophy”, vol. 75, 1978 (July).

176. Diamond C., *Eating Meat and Eating People*, „Philosophy”, vol. 53, 1978 (Oct.), s. 465—479.

Dyskutuje się stanowiska Godlovitchów i Harrisa (84, 88), Rydera (101), Singera (114, 123) i Regana (119, 123) i odrzuca ich argumenty. Deklarując się jako wegetarianin Diamond postuluje, by oprzeć swój stosunek do zwierząt na przyjaźni i poczuciu, że są „współtowarzyszami podróży w śmiertelność”.

177. Devine Ph. E., *The Moral Basis of Vegetarianism*, „Philosophy”, vol. 83, 1978 (Oct.), s. 481—505.

Próba uporządkowania i krytyki większości stanowisk i argumentów podnoszonych na rzecz moralnego uzasadnienia wegetarianizmu (47, 84, 98, 93, 114, 119, 123, 138). Żaden z tych argumentów nie wystarcza, zdaniem autora, by uzasadnić wegetarianizm.

178. Pickering Francis L., Norman R., *Some Animals Are More Equal Than Others*, „Philosophy”, vol. 53, 1978 (Oct.), s. 507—527.

Krytykuje się stanowisko Singera (106, 114, 123) — mamy mocniejsze obowiązki wobec ludzi aniżeli wobec zwierząt.

179. Benson J., *Duty and Beast*, „Philosophy”, vol. 53, 1978 (Oct.), s. 529—549.

Krytyka stanowiska Singera (114). Autor chociaż zgadza się, iż należy minimalizować cierpienie, i chociaż sam w trakcie badania moralnych powinności wobec zwierząt stał się wegetarianinem, odrzuca argumenty Singera i opowiada się za koncepcją w stylu Clarka (138).

180. Broadie A., Pybus E. M., *Kant and the Maltreatment of Animals*, „Philosophy”, vol. 53, 1978 (Oct.), s. 560—561.

Odpowiedź na obiekcje Regana (133). Kant faktycznie nie twierdzi, że nie wolno używać zwierząt jako środka i autorzy nie twierdzą, jak sugeruje Regan, jakoby Kant utrzymywał takie twierdzenie. Kant sądzi, że nie wolno maltretować zwierząt, lecz aby tak twierdzić, musi użyć argumentu, iż nie wolno traktować zwierząt jedynie jako środka, bo każdy inny argument jest dla niego niemożliwy. To jednak ma absurdalne konsekwencje i jest sprzeczne z innymi założeniami jego systemu.

181. Reeve G. E., *Speciesism and Equality*, „Philosophy”, vol. 53, 1978, s. 562—563.

Nawiązując do artykułu B. Steinbock (172) argumentuje się, iż wbrew stanowisku H. L. A. Harta i S. I. Benna zwierzęta mają niezbędne zdolności, by posiadać prawa.

182. Nielsen K., *Persons, Morals and the Animal Kingdom*, „Man and World”, vol. 11, 1978, s. 231—256. Przedruk w poz. 158.

183. Wajs K., *Człowiek a natura — różnorodność postaw*, „Znak”, R. XXX, 1978, nr 9, s. 1175—1188.

Przedstawia się trzy postawy w stosunku do natury — dominacji, współdziałania i kultu; sugeruje się, że prawdziwie chrześcijański stosunek do natury to postawa współdziałania, a nie dominacji.

184. Monticone G. T., *Animals and Morality*, Dialogue”, vol. 17, 1978, s. 683—695.

1979

185. Midgley M., *Beast and Man*, Ithaca, New York 1979.

186. Paterson D. A., Ryder R. (ed.), *Animal Rights: A Symposium*, London 1979.

187. Regan T. (ed.), *Matters of Life and Death*, New York 1979.

188. Blackstone W. T., *The Search for an Environmental Ethic*, w poz. 187.

189. Singer P., *Animals and the Value of Life*, w poz. 187.

190. Townsend A., *Radical Vegetarianism*, „Australian Journal of Philosophy”, vol. 57, 1979 (March), s. 85—93.

Nota krytyczna o książkach Clarka (138) i Singera (114).

191. Rodman J., *Animal Justice: The Counter-revolution in Natural Right and Law*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 3—22.

192. McCloskey H. J., *Moral Rights and Animals*, „Inquiry”, vol. 22, 1978 (Summer), No. 1—2, s. 23—54.

193. VanDerVeer D., *Interspecific Justice*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1/2, s. 55—79.

194. McGinn C., *Evolution, Animals, and the Basis of Morality*. „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 81—99.

195. Singer P., *Killing Humans and Killing Animals*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 145—156.

196. Sprigge T. L. S., *Metaphysics Physicalism, and Animal Rights*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 101—143.

197. Lockwood M., *Singer on Killing and the Preference for Life*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 157—170.

198. Clark S. R. L., *The Rights of Wild Things*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 171—188.

199. Regan T., *An Examination and Defence of One Argument Con-*

cerning *Animal Rights*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 189—219.

200. Auxter Th., *The Right Not to be Eaten*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 221—230.

201. Naess A., *Self-realization in Mixed Communities of Humans, Bears, Sheep and Wolves*, „Inquiry”, vol. 22, 1979 (Summer), No. 1—2, s. 231—241.

202. *Select Bibliography on Animal and Human Obligations*, (eds.) Magel Ch. and Regan T., „Inquiry”, vol. 22, 1978 (Summer), No. 1—2, s. 243—247.

203. Sencercz S., *O naturze normy ochraniającej zwierzęta*, „Człowiek i Światopogląd” 1979, nr 8—9, s. 145—158.

Moralną normę — nie należy sprawiać zwierzętom cierpienia — można bronić na trzy sposoby: można utrzymywać, że postępowanie sprzeczne z nią jest złe, (1) gdyż jest niezgodne z ludzką naturą jako taką lub (2) gdyż ma złe konsekwencje dla ludzi lub (3) gdyż jest złe jako takie. Broni się trzeciej strategii — respektowanie tej normy jest bezpośrednim obowiązkiem wobec zwierząt, który wiąże nas z tą samą mocą, co analogiczny obowiązek wobec ludzi.

204. Frey R. G., *Rights, Interests, Desires and Beliefs*, „American Philosophical Quarterly”, vol. 16, 1979 (July), s. 233—239.

1980

205. Singer P., *Zwierzęta i ludzie jako istoty równe sobie*, „Etyka”, t. 18, 1980.

206. Regan T., *Prawa i krzywda zwierząt*, „Etyka”, t. 18, 1980.

207. Sencercz S., *Zwierzęta i ludzie jako istoty równe: odpowiedź Reganowi*, „Etyka”, t. 18, 1980.

208. Jamieson D., *Egoizm i prawa zwierząt*, „Etyka”, t. 18, 1980.

209. Aiken W., *Zwierzęta i prawa: w odpowiedzi Reganowi*, „Etyka”, t. 18, 1980.

210. Clark S. R. L., *Prawa zwierząt*, „Etyka”, t. 18, 1980.

211. Hoff Ch., *Kilka refleksji moralnych o eksperymentowaniu na zwierzętach*, „Etyka”, t. 18, 1980.

212. Rollin B., *Zwierzęta i ludzie, czyli granice moralności*, „Etyka”, t. 18, 1980.

213. Hołówka J., *Granice wyzwolenia zwierząt*, „Etyka”, t. 18, 1980.

214. Lazari-Pawłowska I., *Kręgi ludzkiej wspólnoty*, „Etyka”, t. 18, 1980.

215. Mösler G., Reiter U., *Robert J. White, czyli granice nauki* (scenariusz filmu TV), „Etyka”, t. 18, 1980.

Zob. też White R. J., *Antivivisection: The Reluctant Hydra*, „The American Scholar”, vol. 40, 1971 (Summer), No. 3. Przedruk w poz. 123.

216. Haksar V., *Podstawy do równości*, „Etyka”, t. 18, 1980.

217. Frey R. G., *Interests and Rights: The Case against Animal*, Oxford 1980.

218. VanDeVeer D., *Animal's Suffering*, „Canadian Journal of Philosophy” (w druku).

Wiosną 1979 r. ukazał się pierwszy numer czasopisma poświęconego wyłącznie problemom etyki ekologicznej — „Environmental Ethics”. Czasopismo to wydawane jest przez Department of Philosophy, University of New Mexico, Albuquerque, NM 87131, U.S.A. Niestety, na razie nie jest ono osiągalne w Polsce.

Uzupełnienie

Singer P., *Practical Ethics*, Cambridge 1979.

Singer P., *Not for Humans Only, Nonhumans in Environmental Ethics*, w: Goodpaster K. E. (ed.), *Ethics and Problems of the 21st Century*, Notre Dame 1979, s. 191—206.

Wong Y., *Attitude of Chinese Religions and Christianity towards the Animal Kingdom*, „Journal of Dharma”, vol. 4, 1979 (January-March), s. 47—55.

Pierce Ch., *Can Animals Be Liberated*, „Philosophical Studies”, vol. 36, 1979 (July), s. 69—75.

VanDeVeer D., *Of Beasts, Persons and the Original Position*, „Moralist”, vol. 62, 1979 (July), s. 368—377.

Szrednicki J., *Spór o uprawnienia zwierząt*, „Ruch Filozoficzny”, t. XXXVII, 1979, nr 3—4, s. 131—141 (artykuł i bibliografia).

Wenz P. S., *Act-utilitarianism and Animal Liberation*, „Personalist”, vol. 60, 1979 (October), s. 423—428.

Mason J. and Singer P., *Animal Factories*, New York 1980.

Kapleau Ph., *Zen Down in the West*, New York 1980, zwłaszcza s. 244—258.

Kapleau Ph., *Does Buddhism Prohibit Meat Eating?*, „Zen Bow Newsletter” (Zen Center of Rochester, N. Y.), vol. 2, 1980, No. 3 i 4, vol. 3, 1981, No. 1 i 2.

Rollin B.E., *Beasts and Men: The Scope of Moral Concern*, „Modern Schoolman”, vol. 55, 1980 (March).

Sencercz S., *Równość moralna i traktowanie zwierząt*, „Studia Filozoficzne”, 1980, nr 9 (178), s. 175—181 (recenzja poz. 114).

Regan T., *Utilitarianism, Vegetarianism and Animal Rights*, „Philosophy and Public Affairs”, vol. 9, 1980, No. 4, s. 305—324.

Singer P., *Utilitarianism and Vegetarianism*, „Philosophy and Public Affairs”, vol. 9, 1980, No. 4, s. 325—357.

Montague Ph., *Two Concepts of Rights*, „Philosophy and Public Affairs”, vol. 9, 1980, No. 4, s. 372—384.